

Geambaşu Réka

Társadalmi nem és posztoszocialista társadalmi változások

A társadalmi nem kérdésköréhez kapcsolódó, illetve feminista kutatási eredményeket bemutató, a társadalomtudományok területén írt dolgozatok közlését, valamint a nemzetközi vonatkozó szakirodalom fontosabb darabjainak lefordítását célul kitűző Polirom Könyvkiadó *Gender tanulmányok (Studii de gen)* sorozata 2003-ban olyan kötetet jelentetett meg, amely voltaképpen egy terjedelmesebb munka egyik darabja¹. A kötet két szerzőnője egy 1993-ban indított és 2000-ben lezárt nemzetközi kutatási program vezetője és koordinálója: a közép- és kelet-európai társadalmakra kiterjedő széleskörű vizsgálat célja a volt szocialista társadalmakban zajló társadalmi, gazdasági és politikai folyamatok *nemi* dimenziójának és vonatkozásainak leírása és megértése volt. A Polirom Kiadónál megjelent könyv azonban csak az – összesen huszonegy további munkatársat implicáló – kutatási program bemutatásának bevezetőjéül szolgáló esszé, amit a vizsgálatot vezető két antropológusnő jegyez. Maguk a lokális valóságra vonatkozó, és partikuláris kutatási eredményekre reflektáló tanulmányok egy másik kötetben, és egy másik kiadónál jelentek meg². A román fordításban Kolozsváron publikált tanulmánykötet elé írt bevezető szerint az esszé terjedelmi okokból jelent meg önálló kötetként: a vizsgálat alapját képező és annak irányt szabó fogalmak és elméleti paradigmák felvázolása teljes könyvnyi anyagot tett ki.

A kutatás kiindulópontjaként szolgáló tétel szerint minden rendszerváltást követő folyamat (*társadalmi*) *nemileg meghatározott*. A magyar nyelv, illetve szakterminológia nem teszi lehetővé számunkra annak lefordítását, amit angolul az *engendered*, románul pedig a *genizat* fogalmakkal írunk le. A változások, tágabban pedig a társadalmi jelenségek nemi meghatározottságának elemzése lényegében annak tudatosítását jelenti, hogy a társadalmi folyamatok szempontjából látszólag irreleváns nemi dimenzió – azaz a társadalmi szereplők nemi hovatartozása – meghatározó szerepet játszik az egyének individuális érdekérvényesítési lehetőségeinek és esélyeinek tekintetében. A posztoszocialista társadalmi átalakulások társadalmi nem irányából történő megértése olyan dimenziókra világít rá, amelyeket a klasszikus szociológiai megközelítések magától értetődőként és „természetesként” kezeltek. A társadalmi változásokat generáló és megelőző szerep-

1. Gal, Susan & Kligman, Gail: *Politicile de gen în perioada postsocialistă. Un eseu istoric comparativ*. Iaşi, 2003, Polirom.

2. Gal, Susan & Kligman, Gail (szerk.): *Reproducerea diferenţelor de gen. Politici, sferă publică și viață cotidiană în țările postsocialiste*. Kolozsvár, 2003, EFES. A fordítást Mihaela Frunză végezte, a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem filozófia szakos oktatója, aki maga is feminista kutatásokkal és elemzésekkel foglalkozik, s aki egyézersmind a BBTE-n létesült Interdiszciplináris Gender Tanulmányok Csoportjának tagja.

lők cselekvéseinek és stratégiáinak nemi vonatkozása nem érdektelen a társadalomtudományi megértés szempontjából, hiszen mind a „szocialista örökség”³, mind az új kontextus hatására kialakult intézmények és folyamatok eltérően érintik a társadalomban élő nőket és férfiakat. A régióbeli társadalmakban folytatott kutatások arra az elméleti alapállásra építik meghatározó fogalmaikat, miszerint dialektikus, egymásra kölcsönösen ható kapcsolat áll fenn az állam nemekkel kapcsolatos politikája és a társadalmi aktorok mindennapi praxisai között. A társadalmi nemek kérdésköre nem választható el az adott társadalomban létező és érvényesülő hatalmi viszonyrendszerektől. A mikroszinten, azaz a társadalom szereplőinek mindennapi gyakorlataiban definiálódó, nemekre vonatkozó felfogás, valamint maguk a nemi terminusokban meghatározott társadalmi viszonyok befolyásolják a régióban zajló politikai és gazdasági változásokat, mint ahogyan maguk a társadalmi makrofolyamatok is visszahatnak a nemek közötti egyenlőtlenségi viszonyokra. Az a tézis, amely szerint az állam – mint a társadalom legnagyobb hatalommal rendelkező szereplője – által kidolgozott diskurzusok és politikák csak az egyének cinkossága mellett érvényesülhetnek, valamint ezek ellenállása esetén maguk a politikai folyamatok is módosulhatnak, Kligman korábbi könyvében is olvasható. A *Politics of Duplicity* vezeti be a *cinkosság*, valamint a *duplicit/kettősség* egyéni stratégiáinak fogalmát (Kligman, 2000). Ezen túlmenően a jelen könyv vizsgálati fókuszába kerülnek azok a mechanizmusok is, amelyek az állam – társadalmi nemeket érintő – ellentétes vagy ellentmondásos politikáját működtetik. Jó példa lehet az ellentmondásos állami politikára a szocializmus időszakából az, hogy a nők egyre nagyobb következtelenségekkel szembesültek a számukra előírt társadalmi szerepek, a velük szemben támasztott elvárások tekintetében. Az egalitáriánus diskurzus nem alakított ki egy olyan koherens család- és/vagy nőpolitikát, mely irányadó lehetett volna. A kapitalizmus alapintézményének tekintett burzsoá család felbontását célzó esélyegyenlőség, a nők tömeges munkába állítása a diskurzus szintjén a patriarchális rendszer ellehetetlenítését akarta elérni, bár az mindenki számára hamar nyilvánvalóvá vált, hogy a politika elsősorban a szocializmus (leginkább ipari) építését akarta lehetővé tenni. A kötelezővé tett szülést pedig folyamatosan súlyosbította az a tény, hogy az élet és a gyermeknevelés alapvető tartozékait (élelmiszert) nem, vagy csak a rendszer kijátszásával lehetett megszerezni. A Magyarországon korán bevezetett gyermekszülési szabadság Romániában mindössze három hónap volt, mely még inkább ellehetetlenítette a hagyományos anya-szerep eljátszását. A dolgozó, anyagi függetlenséggel rendelkező nő képe viszont sokat veszített hatásából az 1965-ben bevezetett abortusz-törvénnyel, mely ismét a biológiai struktúrája és működése által rabságban tartott lényvé változtatta a nőt. A munkavállalással nyert függetlenség ezzel ismét kiszolgáltatottsággá vált. A család így közvetlenül hozzáférhetővé vált az állam számára, s ez olyan körülmény, mely komoly akadályt jelentett abban, hogy a magánélet menedékké váljék. Férfi és nő pedig nem egymás szövetségeseiként próbáltak fennmaradni a totalitárius rendszerben, hiszen a nemi élet, s így az egész házasság állandó, általában a

3. A közép-kelet-európai rendszerváltás utáni társadalmi folyamatok leírására tudatosan nem használjuk az átmenet fogalmát, hiszen a változások olyan jellegű teleologikus finalitását – a nyugati típusú liberális demokrácia és piacgazdaság kialakulását – feltételeznénk, amelyet a vonatkozó szociológiai vizsgálatok eredményei nem indokolnak (l. pl. Eyal-Szelényi-Townsley „kapitalisták nélküli kapitalizmus”-tézisét; Eyal-Szelényi-Townsley, 2001: 7). A neo-liberális gazdasági rendszer kialakításához a volt szocialista társadalmakban nem adott minden szükséges strukturális feltétel, mi több, a korábbi gazdasági rendszerek jellegzetességei eltérő módon befolyásolják a piacgazdaság intézményeinek létrehozását. E jelenség megragadására alakították ki a „*path-dependency*” fogalmát: a „létezett szocializmus” kontextusa – a rendszerváltás ellenére is – meghatározza azt az utat, amelyen a poszt-szocialista társadalmak a változások folyamán haladni fognak (Stark, idézi Harloe, op. cit.: 5).

nő megalkuvásával végződő alkufolyamattá vált. Ezek az élmények döntő hatást gyakoroltak a nők mai önképére, azon társadalmi csoportéra, mely, úgy tűnik, nem volt képes az egyenjogúságot, a hagyományos nemi szerepekkel szakító értékrendet interiorizálni.

A nemi szerepekkel kapcsolatos ambivalenciák a politikai rendszerváltás utáni időszakban is átörökítődtek, ebben fontos szerepet játszanak egyrészt a régió államainak egy részében domináns funkcióval rendelkező katolikus vagy ortodox egyházak, illetve az általuk képviselt ideológiák (Lengyelországban például a Katolikus Egyház a fokozatos rendszerváltás egyik legaktívabb előmozdítója, s mint ilyenek, felértékelődik szerepe az állampolgárok életében. Romániában, ehhez hasonlóan, a közvéleménykutatások szerint a lakosság bizalmának elsősorban az egyház és a katonaság örvend), de ugyanúgy a konzervatív politikai erők is. A hagyományos családi szerepek elfogadása másrészt a politikai-társadalmi változások utáni női munkanélküliségi ráta növekedésével tovább fokozódott: a munkaerőpiacról kikerülve a nők számára ismét indokolttá vált a háztartási és gyermeknevelési feladatok teljes körű ellátása, annál is inkább, hogy a munkanélküliség egyúttal ismét anyagi függőséghez vezetett a családon belül.

A Polirom által gondozott, alapvetően történelmi szemléletű bevezető esszé négy lényeges kérdéskörre összpontosít: a reprodukció politizálására, a személyes és nyilvános problémájára, az államforma és családforma összefüggésére, valamint a politikai cselekvés színtereinek alakulására. Erre a négy mozzanatra fókuszálnak azok a gender-alapú elemzések, amelyeket a programban résztvevő kutatók végeztek: a vizsgálat alapgondolata ugyanis az volt, hogy a rendszerváltás után beindult folyamatok – nemi vonatkozásban – ezeken a szinteken mutatnak sajátos vonásokat.

A tanulmányok egyik központi gondolata és célja a *szocialista rendszer örökségének* hangsúlyozása. Az elemzések döntő többségében olyan modelleket dolgoznak ki a szerzők, amelyekben központi szerepet kapnak a szocialista nemi hatalmi viszonyok, illetve a férfiak és nők „természetére” vonatkozó korábbi elképzelések rendszerváltás utáni érvényesülése.

A szocialista rendszerekre jellemző nemi viszonyok jellegzetességeiről Neményi és Miroiu korábbi tanulmányaiban olvashatunk. Az állami hatalom által célként tételezett nemek közötti formális egyenlőség az ideológiai megfontolásokon túl (nevezetesen, hogy a szocialista társadalom felépülésével megszűnnek többek között a nemek közötti egyenlőtlenségek is) mindenekelőtt a szocialista típusú gazdaságra jellemző széleskörű iparosítással függ össze: a munkaerőpiac befogadóképességének megnövekedése szükségessé tette a nők bevonását ezekbe a termelési és egyéb jellegű szektorokba (Neményi, 1998: 53). Annak ellenére, hogy az „egyenlősítés” az állami önkény parancsára történt, idővel a női munkavállalás mint célkitűzés és érték interiorizálódott a nők körében, és (látszólag) tudatos döntésükké vált. A szocializmus ideje alatt azonban lehetetlen volt bizonyos érdekek mentén autonóm csoportokba szerveződni: az önkényes állam elnyomta a társadalmi kezdeményezéseket, de ugyanakkor biztosította a különböző csoportok képviselőit úgy, hogy fentről hozott létre szervezeteket. A formális egyenlőség egyszersmind a nők politikai szférába való bevonását is jelentette, ezekben az államokban ez leggyakrabban a kvóta-rendszeren keresztül, az ún. „pozitív diszkrimináció” gyakorlata révén valósult meg. Ez azonban abban a periódusban történt, amikor magának a hatalomnak nem volt értéke (Miroiu, 1999: 13), a szocializmus időszakában ugyanis a társadalmi és politikai nyilvánosságot az állam képviselte, vagyis az a rendkívül vékony réteg, amelyet nomenklatúrának neveznek: az állampolgárok hozzáférése és részvétele a döntéshozatali pozíciókban gyakorlatilag teljes mértékben lehetetlen volt, s ez a társadalom említett rendkívül kis szegmentumát leszámítva a férfiakat és

a nőket egyaránt érintette. Ennek tulajdonítható az, hogy a nyugati társadalmaktól eltérően a hatalomból való kizárás nem érintette a nőket hangsúlyosabban, mint a férfiakat, ez az élmény közös volt az állampolgárok többsége számára, nemi hovatartozástól függetlenül. A család keretein belül fenntartott patriarchális rendszer a nők és férfiak számára közös ellenkezést jelentett a „kommunista hatalommal” szemben, megerősítve egyszersmind azt a magánéleti szférát, melyből az egyének igyekeztek kizárni az állami ellenőrzést (Šiklová, 1997: 35-36). Az ebben a korban felnövekedett nemzedék egyfajta kettős szocializáció eredményeképpen tehát ambivalensként élte meg a nemi szerepeket, s ezáltal a nő által betöltendő, társadalmilag elvárt funkciókat is. A rendszer által propagált egalitáriánus eszmék interiorizációja csak részlegesen valósul meg, többek között azért is, mert az évtizedek alatt az állam olyan, az anyasággal kapcsolatos szociálpolitikát foganatosít (Magyarországon ez azokkal a gazdasági problémákkal egyidejűleg jelentkezik, amelyek következtében felszabadul a női munkaerő egy része), amely a nőket hagyományos „családanyai” státusukban erősíti meg. Az ilyen jellegű disszonanciákon túl a tradicionális családmodell elemeinek fennmaradása, fokozatos felértékelődése jelenti a kettős szocializáció másik jelentős ideológiai ágensét (Neményi, uo.).

Laura Grünberg a nemzetközi kutatási program keretében végzett vizsgálatában a romániai, nőkkel kapcsolatos nem kormányzati szervezeteket (NGO-kat) elemezte. A tanulmány, néhány módszertani hibával⁴ ugyan, arra a bizonyos mértékben normatív terminusokban megfogalmazott következtetésre jut, hogy a nők problémái köré létrejött nem kormányzati szervezetek nem képesek hatékonyan ellátni azokat a funkciókat, amelyeket a civil társadalom részeiként felvállaltak. A „női NGO-k marginalizációjának” okai között az államhoz való viszonyulás, illetve a nemzetközi női szervezetek „gyarmatosító” törekvései említhetők⁵. A „szocialista örökség” főleg a civil szféra és az állam kapcsolatrendszerében érhető tetten.

4. A szerző eleve azokra a szervezetekre korlátozta vizsgálatát, amelyek egy az UNDP / WID (United Nations Development Program / Women in Development) program keretén belül létrehozott adatbázisban szerepelnek, miközben kijelentései az összes hasonló jellegű intézményre kiterjednek. A kiküldött ötven kérdőívől mindössze huszonkilenc érkezett vissza, azaz a megcélzott szervezetek 58 százalékára vonatkozóan rendelkezett Grünberg információkkal. Mi több, félstrukturált interjú mindössze hat NGO-vezető nővel készült, ennek ellenére a szerző meglehetősen gyakran hivatkozik interjú tapasztalataira (412. o.). Ami, véleményünk szerint, ennél elgondolkodtatóbb módszertani tévedés, Grünberg említett tesz „a romániai nők” különböző témákkal kapcsolatos vélekedéseiről és attitűdjeiről (l. pl. 444, 445 o.), leggyakrabban talán a „nemi tudatosság hiányának” viszonylatában. A kijelentés nagy valószínűséggel helytálló is lehet, de a szerző egyetlen utalást sem tesz arra, hogy milyen forrásra, mérésre hivatkozik.

5. Erre a „koloniális attitűdre” korábban más szerzők is felfigyeltek már. Smejkalová egy tanulmányában arról olvashatunk, hogy a rendszerváltásban szerepet vállalt kulturális és politikai elit feminizmussal szembeni elutasítása több dimenzióban írható le. Mindenekelőtt a „női kérdés” súlyban és prioritását tekintve elmarad a rendszerváltás „valóban fontos” problémái mögött, s ebben mind a poszt-szocialista társadalombeli, mind pedig az emigrált értelmiség egyetért, ez utóbbiak a feminizmust a „Nyugat egyik veszélyeként” tartják számon. Végül, az akadémiai feminizmus közép-kelet-európai térnyerésének egyik lényeges akadályát jelenti az a hozzáállás, melyet a volt szocialista országok elitje a nyugati feministák „gyarmatosító törekvéseként” írnak le (Smejkalová, 1997: 26-33).

FORRÁSJEGYZÉK

Eyal, Gil–Szelényi Iván–Townsend, Eleanor: *Capitalism fără capitaliști. Noua elită conducătoare din Europa de Est.* (Kapitalizmus nélküli kapitalisták. A kelet-európai új vezetőelit). Bukarest, 2001, Omega Kiadó.

Harloe, Michael: Cities in the Transition. In Andrusz, Gregory–Harloe, Michael–Szelényi Iván (szerk.): *Cities After Socialism. Urban and Regional Change and Conflict in Post-Socialist Societies.* 1996, Blackwell.

Kligman, Gail: *Politica duplicității. Controlul reproducerii în România lui Ceaușescu.* (A kétszínűség politikája. A reprodukció kontrollja Ceaușescu Romániájában). Bukarest, 2000, Humanitas.

Miroiu, Mihaela és Popescu, Liliana: „Condiția femeilor din România – între tradiție și modernitate”. („A nők helyzete Romániában – hagyomány és modernitás között”). In Popescu, Liliana (szerk.): *Gen și politică. Femeile din România în viața publică.* (Gender és politika. A romániai nők a nyilvános szférában). Bukarest, 1999, PNUD, ANA.

Neményi Mária: Testükbe zárva (A női szerep konstrukciója – elméletek és kutatások). In Hanák Katalin és Neményi Mária (szerk.): *Szociológia emberközelben. Losonczy Ágnes köszöntése.* Budapest, 1998, Új Mandátum.

Šiklová, Jiřina: Different Region, Different Women: Why Feminism isn't Successful in the Czech Republic. In Feischmidt Margit, Magyar-Vincze Enikő és Zentai Violetta (szerk.): *Women and Men in East European Transition.* Summer School, July 23–28, 1996, Kolozsvár, 1997, EFES.

Smejkalová, Jiřina: On the Road: Smuggling Feminism Across the Post-Iron Curtain. In Feischmidt Margit, Magyar-Vincze Enikő és Zentai Violetta (szerk.): *Women and Men in East European Transition.* Summer School, July 23–28, 1996, Kolozsvár, 1997, EFES.